

DOSSIER: ADOLESCÈNCIA, IDENTITAT I SEXUALITAT

DE L'ALLURE¹ DE L'ADOLESCÈNCIA

Montserrat Pastor
Assumpció Pié
Universitat de Barcelona

RESUM

Aquest article analitza el recorregut social de l'adolescència al llarg de la història amb la intenció de comprendre la manera particular de caminar dels adolescents d'avui i els determinants socials que han incidit en la seva problematització. L'augment de diagnòstics i psiquiatriització en aquesta franja evolutiva exigeix un esforç per a comprendre'n les causes; unes causes que, atesa la dimensió relativa de l'adolescència, se situen en els àmbits social i polític. Malgrat això, s'etiqueta els joves sota eufemismes psiquiàtrics. Alguns comportaments adolescents són símptomes del disfuncionament i malestar social. L'adult estandarditzat, espantat per l'estranyesa de l'altre, incapaç de comprendre la diferència, llegeix erròniament els actes adolescents, diagnostica i desplaça el problema. Aquest procés condueix a l'etiqueta d'aquell que és convertit socialment en boig per tal de confirmar als altres la seva conflictivitat i anormalitat. «L'abandonament» dels adolescents pels dispositius socials i educatius provoca llur aïllament i la derivació —que pot portar a la deriva— als serveis de salut mental. L'actual dinàmica social embogeix i alimenta la irracionalitat, cataloga de bojos a tots aquells que es trenquen davant el caos i ofereix tractaments centrats en la simptomatologia.

PARAULES CLAU: adolescència, ritus de pas, situacions de risc, psicopatologia, exclusió social.

1. Gardou recull la proposta de Canguilhem d'utilitzar el concepte «d'allures de la vie» en el lloc de «normal/anormal», fent la diferència lligada a l'handicap no en la anormalitat sinó en el «pas/manera de caminar». Adaptem aquest concepte per destacar la diferència de l'adolescència postmoderna, una diferència deslligada de la conflictivitat social que representa una manera particular de ser i estar en el món.

ABSTRACT

This article analyses the social path of adolescence throughout history with a view to understanding the way that adolescents of today develop, and the social determinants that impact their problems. The increase in diagnoses and psychiatrisation in this stage of evolution requires an effort to understand its causes; causes which, in view of the relative dimension of adolescence, are to be found in the social and political spheres. Despite this, young people are labelled with psychiatric euphemisms. Certain adolescent behaviours are symptoms of social dysfunction and malaise. The standardised adult, frightened by the strangeness of the other, incapable of understanding differences, makes an incorrect reading of adolescent acts, and diagnoses and displaces the problem. This process leads a person to be socially labelled as crazy to confirm their collectiveness and abnormality in the eyes of the rest. "The abandonment" of adolescents by the social and educational apparatuses provide their isolation and referral to the mental health services - which sometimes leads them to be set "adrift". Current social dynamics feed irrationality, labelling those who break up in the face of chaos as crazy, and offers symptom-centred treatments.

Vivim en una època de decadència. Els joves ja no respecten els més grans. Són grollers i no accepten esforços. Concorren a les tavernes i perden la noció de temperància.

Inscripció d'una tomba egípcia d'uns tres mil anys abans de Crist

L'ADOLESCÈNCIA D'AHIR: TEMPS D'*ADULESCENS*

Freqüentment es fa incís en les qüestions biològiques i fisiològiques per a donar explicació dels canvis que la persona experimenta durant aquesta època de la seva vida, la qual és viscuda per la societat i, en concret per la família, com una etapa «problemàtica». Però l'adolescència és quelcom més complex; com diu Fize, és biològic i mental, però també, i sobretot, cultural i social.

En relació amb aquestes qüestions, Fize (2001) afirma que no és un període natural de l'existència humana sinó que depèn de l'època social en què es troba. Mentre que en les societats tradicionals no tenien adolescència, les societats modernes la tenen en abundància. Fet i fet, l'adolescència és una creació recent que coincideix amb el naixement de l'ensenyament secundari a finals del segle XIX.

Un recorregut per l'antropologia ens permetrà conèixer els diferents tracaments de la pubertat i, per tant, les diferències culturals respecte al pas de la infància a l'edat adulta. El segle XX ens aporta la investigació etnològica, la fina-

litat de la qual és la recerca d'explicacions als fenòmens de les societats contemporànies, tot comparant-les entre si. Els principals interrogants giren entorn de dues qüestions centrals: l'adolescència com a període de crisi i la idea de transició, en concret els ritus de passatge. «A través de l'observació d'altres civilitzacions, els antropòlegs han pogut constatar que determinats comportaments anomenats “adolescents” depenien de l'estatus social i no eren específics d'un cert estadi del seu desenvolupament físic. Margaret Mead va interrogar-se: els trastorns que pateix el nostre adolescent són deguts a la naturalesa mateixa de l'adolescència, o a la nostra civilització? L'adolescència, en condicions totalment diferents, es presenta d'una manera igualment diferent?» (Huerre, 1997, p. 43).

Més endavant aquest mateix autor escriu: «Tot fent esment als treballs de Mead, s'ha pogut concloure que el pas de la infància a la maduresa planteja un greu problema a la nostra civilització. Un problema, a més, força recent, ja que sembla que les civilitzacions primitives no el coneixien; aquest és evitat per una sèrie de gestos rituals, cerimònies d'iniciació que són destinades a donar una oficialització a l'arribada a la maduresa i fer així passar el nen sense transició a l'edat adulta.

»Tots aquests treballs etnològics, en la seva dimensió antropològica,² han modificat el concepte d'adolescència emfasitzant el paper central dels factors socials, sobre el desenvolupament d'aquest període, i demostrant que l'experiència adolescent així com la seva durada són determinades per les disposicions culturals a partir de les quals una societat fonamenta el pas de la infantesa a l'edat adulta.

»Tots els estudis sintètics sobre aquest tema semblen coincidir: a les societats primitives no hi ha adolescència. El concepte d'adult, tal com l'entenem, no existeix. Més aviat caldria parlar d'iniciats. Entre els iniciats, és a dir els adults sexuats, homes i dones, i els no iniciats, que són els nens dels dos sexes, trobem aquells que estan en el període d'iniciació. En un temps al voltant de la pubertat fisiològica, en les seves manifestacions aparents, nois i noies, de nens, passen a ser adults, amb el que això suposa respecte a drets i deures. Aquesta “transició”, que no és assimilable a una fase natural del desenvolupament humà, està sovint marcada per ritus de pas» (Huerre *et al.*, 1997, p. 45).

Per això és bàsic destacar que, tal com suggereix Van Gennep (1986), la pubertat fisiològica i la pubertat social gairebé mai coincideixen ja que són

2. Alguns exemples dels treballs són: Malinowsky i els habitants de les illes Tobriand, Margaret Mead i les tribus del nord de Nova Guinea, Maurice Godelier i els estudis sobre Nova Guinea i la Polinèsia, i altres sobre l'Amazònia i el centre del Brasil.

essencialment diferents. Tot plegat fa pensar que la majoria dels ritus d'iniciació no coincideixen amb la pubertat fisiològica. Un bon nombre d'aquests presenten un marcat caràcter sexual i pertanyen a la mateixa categoria que certs ritus del tall del cordó umbilical; són ritus de separació del món asexual, acompanyats seguidament per ritus d'agregació al món sexual.

En definitiva, els estudis esmentats afirmen que en les societats primitives no existeix una concepció d'adolescència tal com s'entén actualment. El pas de la vida infantil a l'adult s'estableix d'una manera diferent. Tant és així que els autors incideixen en el fet que «els primitius no semblen conèixer les tempestes i tensions que caracteritzarien la nostra adolescència. La qual cosa porta a suggerir, segons Klineberg, que “hem de trobar l'explicació sobretot en la societat més que en la biologia”» (Huerre *et al.*, 1997, p. 57).

Paral·lelament a la perspectiva antropològica, l'anàlisi del recorregut de l'adolescència al llarg de la història ens permet afirmar que aquesta es presenta de manera difusa i sense gaire entitat. En sentit estricte, apareix a la classe burgesa durant les últimes dècades del segle XIX i deriva d'un conjunt de factors lligats a la industrialització i al desenvolupament capitalista del moment. La subordinació i marginació dels joves s'agreuja a finals del segle XIX correlacionant-se amb una diferenciació creixent de les classes socials. Seguint el plantejament de Lutte (1991), l'adolescència és una conseqüència de la divisió de la societat i de l'apropiació, per una minoria progressivament més restringida, del poder econòmic, polític, social i cultural. Al llarg de la història dels joves i de les societats hi ha un aspecte que es manifesta invariable en el temps: la marginació constant i creixent dels adolescents basada en la desigualtat.

És important considerar aquesta pauta històrica de discriminació sobre l'adolescència en la societat actual. L'adolescent d'avui ocupa un lloc de subordinació social agreujat pels canvis estructurals de la societat. Subordinació, canvis en la construcció de les identitats, pèrdua de cohesió comunitària, negació del reconeixement social, atur, pobresa, desigualtat i anomia configuren el panorama que acull l'adolescència d'avui. Un panorama que confirma la discriminació històrica que ha patit aquest grup social.

L'ADOLESCÈNCIA D'AVUI: *TEMPS D'ÈXODE*

Que l'adolescència preocupa la societat no ens sorprèn. És habitual parlar dels problemes que els adolescents i joves plantegen als pares, als instituts, als barris, als centres educatius, a l'opinió pública, etc. L'adolescència no ha existit sempre?, s'ha creat una franja evolutiva problemàtica? Les societats globals per-

metran una millor adaptació dels adolescents i joves al món dels adults? Han augmentat les conductes violentes, les conductes addictives, els suïcidis, les perturbacions psíquiques entre la gent jove? Fet i fet, reflexionar i investigar la literatura sobre aquestes qüestions és bàsic per a poder parlar amb l'adolescent d'avui i facilitar-li la difícil tasca del trànsit cap a la vida adulta.

Actualment, en termes generals, es parla d'adolescència des dels dotze als vint-i-un anys. Podem observar que la franja d'edat s'ha ampliat respecte a generacions anteriors. Mai hi ha hagut en la història un contrast tan gran d'una generació a una altra. En un altre sentit podem dir que l'adolescència es conforma com un període de transició entre la vida infantil —depenent dels pares— i la vida adulta —suposadament autònoma. Com es pot viure una etapa de nou o deu anys de transició?

NI INFANTS NI ADULTS: CAP A LA RECERCA DEL JO

Teníem quinze anys, dúem es cabells llargs,
Camies extravagants, calçons amb cama d'elefant.
De deu en deu, de vint en vint anàvem cercant,
Anàvem descobrint, anàvem estimant.

JA T'HO DIRÉ, *Per a tu*

Temps de vulnerabilitat i de sensibilitat extrema per la *carència*. L'adolescència es defineix pel que no és: «No serà mai més la infància i no és encara l'edat adulta» (Huerre *et al.*, 1997, p. 255). Ben mirat, l'adolescència constitueix aquella manera de passar d'una fase del creixement humà a una altra. Els conceptes socials que circulen la presenten com una edat difícil, una època rebel, o bé un pas dolorós entre la infància i l'adulthood. També s'ha considerat com una invenció social que no mereix ser estudiada. La qüestió social és un eix transversal que recorre l'argument d'aquesta anàlisi, però en aquest apartat es destacaran les característiques i els processos individuals pels quals travessen els i les adolescents de la nova era global.

Què passa en l'adolescència? Quins canvis provoquen el seu malestar? Què és el que entra en joc en la crisi de l'adolescent? Kaplan (2000) assenyala que els aspectes psicològics que intervenen en el procés de l'adolescència no es poden preveure com, per exemple, els canvis biològics de la pubertat, ja que no existeix una predeterminació biològica, social o de qualsevol altre tipus. En la psicologia humana el passat i el present s'interrelacionen de manera que les

condicions presents poden determinar els efectes del passat, i al contrari, les vivències i experiències de la primera infància influencien la vida adulta. Aquesta qüestió dependrà bàsicament de les solucions que hagin emergit durant l'adolescència. La infància exercirà la seva influència sobre la vida adulta, però això dependrà directament de les solucions que s'hagin inventat durant l'adolescència.

Les manifestacions de l'adolescent són variades: emergència de l'agressivitat, tancament tot refusant les relacions socials, fracàs als estudis, desinterès general, enfrontament amb els pares..., i el que és comú a totes aquestes expressions és *el canvi*. Apareixen uns comportaments en la persona que mai abans no s'havien donat. Rousseau ja ho va assenyalar: «Així com el rugit del mar anuncia de lluny la tempesta, aquesta tempestuosa revolució s'anuncia pel murmur de les passions naixents; una fermentació sorda adverteix de la proximitat del perill. Un canvi d'humor, engegades freqüents, una contínua agitació d'esperit, fan que el nen es torni gairebé ingovernable. Esdevé sord a la veu que el feia dòcil. Aquesta febre el converteix en un lleó; no reconeix el seu guia, no vol ser governat» (Rousseau, 1989, p. 260). La preocupació i la por dels adults és general. Com afirma Cordié (2000), és un moment de separació, de trencament... és essencialment un treball de dol... La maduració sexual apareix i empeny el subjecte, que es desconcerta per l'aparició dels canvis corporals i per la pulsio. Quan l'elecció sexual apareix, la persona creix i es va transformant en adult.

Segons Kaplan (2000), els nens que creixen, als quals es dona l'oportunitat d'*adolescere*, s'enfrontaran als mateixos dilemes. Els hauran de resoldre abans d'arribar a l'adulthood, però per això hauran de trobar-se amb la soledat i acomiadar-se de l'etapa viscuda com a infants. «Tancar el temps de la infància suposa que el Jo assoleix apropiat-se d'aquest temps passat [...]. Cal, doncs, que aquesta exigència, i malgrat aquesta promesa, tingui la confiança que aquest temps, que haurà de conjugar-se en passat, no sigui per això un temps perdut» (Aulagnier, 1989, citat per Korff-Sausse, 2001, p. 51). Segons Roquefort (1995), durant el període de latència el nen ha entès que haurà de fer la seva vida, afectiva i professional, a l'exterior de la seva família. Cap als onze o dotze anys, l'adolescència comença amb la reactivació del treball pulsional, reactivació que amenaça un equilibri encara massa feble. És un temps d'importants reorganitzacions que permetran a l'adolescent realitzar el passatge del món familiar al social.

És un moment d'intranquil·litat i d'extrema fragilitat. «L'adolescent abandona les despulles de l'infant que “ja no és” per encaminar-se cap al que “encara no és” i sense beneficiar-se de cap lloc simbolitzat. D'una banda l'adolescent

sent extraordinàriament el que podríem anomenar la “temptació narcisista”. D'altra banda, viu un temps que és el de l'èxode (o sigui: la sortida)» (Roquefort, 1995, p. 161, 162).

Per a Erikson (1980), la qüestió més important de l'adolescència és la formació de la identitat. És indispensable per a la formació de l'ego i sorgeix a partir de refusar i assimilar selectivament les identifications infantils i d'absorbir-les dintre d'una nova configuració. Aquesta, a la vegada, «[...] depèn del procés mitjançant el qual una societat identifica l'individu jove, reconeixent-lo com algú que s'ha de transformar en el que és i que, sent el que és, se l'accepta» (Erikson, 1980, p.137).

L'autor planteja que el nen començarà a establir expectatives respecte al que representa fer-se gran, expectatives que es van convertint en part de la pròpia identitat quan van sent verificades mitjançant les diferents experiències. L'adolescència és el darrer estadi de la infància i queda completada quan l'individu ha subordinat les seves identifications infantils a un nou gènere d'identifications que realitza mitjançant la sociabilitat a través del grup.³

L'adolescència, per a Erikson, queda situada com una «crisi normativa» entesa com una fase normal amb un augment de la conflictivitat. La crisi pot resoldre's per si mateixa i fins i tot contribueix al procés de formació d'identitat. El qüestionament de la seva imatge davant el canvi del cos, la inestabilitat, la pèrdua de les vinculacions infantils i la constitució d'una sexualitat adulta fan preguntar-se al jove per la seva identitat, que no deixa de ser la «recerca del jo». L'adolescent es pregunta, qui sóc jo? Sap que ja no és el que era, però ignora el que serà. Així doncs, la recerca de la identitat personal consisteix certament a diferenciar-se i singularitzar-se.

Y si le gusta andar descalzo por la ruta del sol
Y caminar sobre cristales ardiendo
Y si nació con el color de la mañana sin luz

3. L'autor considera com a etapes, mitjançant les quals es desenvolupa l'ego, la introjecció, la identificació i la formació de la identitat. La introjecció depèn de la satisfactòria interrelació entre l'adult maternal i el nen cuidat. El destí de les identifications infantils depèn de la satisfactòria interacció del nen amb representants d'una jerarquia significativa de rols (com podria ser la de la família). Finalment la formació de la identitat que correspondria a l'etapa adolescent permetria el repudi selectiu i l'assimilació mútua de les identifications infantils i de la seva absorció dintre d'una nova configuració. Aquesta depèn del procés en el qual la societat identifica l'individu jove i es caracteritza per la recerca de la identitat. «La identidad final, por tanto, fijada al final de la adolescencia, se halla supraordenada a cualquier identificación aislada con individuos del pasado: incluye todas las identificaciones de importancia, mas también las altera, a fin de constituir con ellas una totalidad única y razonablemente coherente» (Erikson, 1980, p. 138).

Si no te ves mirando en ese espejo
Es el momento de crecer sabiendo bien la raíz
Y de abrazar el tallo de otra rama
Es el momento de crecer por dentro y fuera de ti
[...]
y si le gusta descubrirse donde nadie miró
y decidir en qué momento esconderse
y si no dice nada porque nada quiere decir
y si quisiera ser ceniza y perderse
es el momento de...

PEDRO GUERRA, *Otra forma de sentir*

EVASIÓ: UN LLOC PARTICULAR

El instinto de vivir
De forma acelerada
El reflejo de huir
Donde despunte el alba
Te sientes incómodo
El problema es que no encajas
Al final de la escapada [...]

LOQUILLO Y LOS TROGLODITAS, *Al final de la escapada*

Existeixen mutacions en la manera de patir la pèrdua de la infància que coincideixen amb nombroses pèrdues de consideració social. Es tracta d'una transició de la infància a l'adolescència caracteritzada actualment per una pèrdua d'estatus; el pas d'un estat de reconeixement i valorització social a un estat de desconfiança i rebuig... En paraules de Fize (2001), és el pas del nen-rei, valuós, adulat, a l'adolescent que molesta, inquieta, reivindica... Un «estar» entre dues edats que constata una fragilitat subjectiva, una fragilitat fronterera entre la inclusió i l'exclusió.

Què busca l'adolescent? Una sortida. «Foto el camp», diuen amb freqüència. Recerca d'una sortida que ells mateixos desconeixen. Roquefort (1995) explica que de la mateixa manera que un fetus no pensa a «sortir» sinó que ho viu com un «desig-necessitat» —atès que si es «queda» morirà—, l'adolescent ha de mudar la seva pell infantil, ha de sortir de la seguretat que li proporciona la

família. Aquesta sortida, però, no s'efectua sense ambigüitats ni sense dificultats.

La fuga és representativa d'aquest intent de separació i d'entrada al món. «[...] No és només la ruptura intempestiva del quadre familiar, sinó també i sobretot la recerca d'un lloc mític en què seria possible sentir-se realment com si-mateix i reconegut com a tal més enllà del seu estatus social. La fuga és la recerca d'un lloc on imaginàriament es podria viure una existència social i una aventura solitària [...]» (Roquefort, 1995, p. 162-163). La fuga constitueix una temptativa d'inventar un altre espai per a tenir un lloc en el món. Segons Roquefort, es tracta d'un rebuig de les regles del joc per assolir un «fora de joc». Recerca d'un lloc particular amb consonància amb les exigències socials: «L'adolescència es traspasa quan el subjecte accepta el joc social i s'integra en ell perquè ha convertit la il·lusió del fora de joc en el que nosaltres anomenarem un estil que tingui la capacitat:

— d'integrar “allò” real de la pubertat;

— fer-se subjecte de la llei;

— inventar-se identifications positives i dinàmiques» (Roquefort, 1995, p. 163).

En aquest sentit, Dolto (1990) afirma que l'adolescent es projecta en el futur, s'imagina en un temps i en un espai en els quals no ha viscut mai. Aquesta dinàmica «projectiva» el condueix a una fuga del dia a dia, de la seva quotidianitat, una fuga que, segons Dolto, «[...] no és delictiva si els pares no la converteixen en *transgressora de prohibicions* amb la seva angoixa» (Dolto, 1990, p. 79).

La construcció d'aquest lloc mític, l'obertura cap a aquest projecte llunyà són la veritable evasió, un requisit indispensable per a efectuar el trànsit cap a la vida adulta. Dolto distingeix entre aquesta evasió i la fuga o escapatòria en negatiu: «[...] un senyal que l'infant ha arribat a la seva fase adolescent i no veu sortida als seus impulsos d'obertura al món. Fuig tancant-se en si mateix, o s'escapa del domicili familiar. La bona solució és alimentar un somni que es realitza en el dia a dia» (Dolto, 1990, p. 79).

FUGA: L'EXILI FORÇAT

Sent que no encaixa prou
Sembla un presoner
Prova d'aturar-se en un carrer
Sent veus que parlen

En un llenguatge estrany
Tracten d'atrapar-la en un parany
És com si hagués nascut
En temps equivocats
Com si estigués mirant
Imatges del futur
Un nou lloc, un nou temps, un nou espai
Un nou lloc, un nou temps, un nou espai
[...]

MENAIX A TRUÀ, *Viatge estelar d'un adolescent*

L'evasió negada, és a dir, la impossibilitat de donar sortida als seus impulsos d'entrada al món, es tradueix en fuga; fuga entesa en termes d'absència; una presència absent que inclou una conducta escapista, una marxa voluntària cap a l'aïllament. Malauradament, la radicalització de la fuga, la manifestació dels intents negats d'entrada al món condueixen a una modalitat de fuga extrema: el suïcidi. Dolto (1990) planteja el suïcidi com una fuga en l'interior d'un mateix, una fuga fora dels límits del comportament habitual. «Les temptatives de suïcidi, tan freqüents, no apunten gairebé mai a la mort, sinó més aviat a l'esperança d'una "altra vida": com un nou naixement? El naixement d'un ésser que ha sortit de la infància?» (Huerre, 1997, p. 255). Fugida d'un patiment extrem que no cerca la mort sinó l'absència de sofriment davant d'un present incert de difícil solució.

Fuga i suïcidi, dues alternatives adolescents que donen resposta a un malestar social. «L'adolescència és suïcida», ens diu Huerre.

L'adolescència es caracteritza per ser un període de recerca identitària on emergeixen nous models de relació amb la família i els iguals. Aquests darrers són una extensió de si mateix i una ajuda per a desprendre's de la família. Les reorganitzacions identificadores suposen rebuigs emocionals dolorosos i situacions conflictives angoixants. Aquestes situacions conflictives donen compte de la mateixa tasca adolescent, que és, segons Bloss (1996), la creació d'un conflicte entre les generacions i la seva posterior resolució. Sense aquest conflicte no hi hauria reestructuració psíquica adolescent. El conflicte, però, està en crisi; la família actual és un refugi d'individualitats que nega l'expressió dels conflictes de manera adequada. La incomunicació es generalitza i s'acaba expressant en forma de violència; violència cap a un mateix que en última instància simbolitza el drama de la incomunicació.

Per altra banda, en termes d'estructura subjectiva: «ningún joven puede

franquear la adolescencia sin tener ideas de muerte, ya que es preciso que muera a un modo de relaciones infantiles. Él vive el fantasma en forma metafórica de suicidio. Es entonces cuando tiene necesidad de alguien que le ayude a sublimar dicho fantasma dándole representaciones que figuren en lo social» (Dolto, 1990, p. 87). La violència, per tant, és un aspecte inherent a aquesta etapa del desenvolupament, una violència que es dramatitza si no troba una sortida personal dins l'àmbit social.

Szasz (1999) ens aporta la idea que la conducta suïcida és una via per a reclamar el dret al reconeixement social, una agressió simbòlica cap a l'adult. Política del suïcidi adolescent que suposa una agressió dirigida cap a un mateix. L'autor, però, ens recorda que, segons Freud (1917), no existeix cap neuròtic que tingui intencions de suïcidi que no siguin impulsos d'assassinat dirigits a unes altres persones.

Fuga o suïcidi: dues opcions davant l'encotillament social que donen compte de l'extrem sofriment que pateixen els adolescents.

Marx, Durkheim i altres autors que han tractat la temàtica del suïcidi coincideixen a subratllar el vincle entre aquest comportament i la crisi econòmica. El suïcidi és un acte agressiu contra un mateix dirigit a altres persones. Un comportament defensiu davant les agressions de l'entorn.⁴ Fize considera que «la crisi econòmica, social i moral “mata” de la mateixa manera que ho fa la crisi existencial de l'adolescència, i que els dèficits en la protecció social i econòmica, així com les dificultats d'integració professional creen un “ambient suïcidogen” [...]. El suïcidi expressa un desèmparament social, no només personal ni inter-personal» (Fize, 2001, p. 77).

En definitiva, el suïcidi pren forma a través dels diferents comportaments del *thanatos*: anorèxies, conductes de risc, autolesions, consum de tòxics i altres tipus de comportaments agressius tan freqüents entre l'adolescent d'avui. Sofriments que sota l'etiqueta de diagnòstics defineixen el noi/a com a problema.⁵

4. Fize (2001) planteja que el suïcidi és ja un fenomen internacional que afecta la major part dels països europeus, els Estats Units, Japó..., a França és la segona causa de mort entre els joves d'entre quinze i vint-i-quatre anys, després dels accidents de trànsit. Es calcula que diàriament tres joves es treuen la vida; només a la capital es registren dos-cents intents al mes entre els joves d'entre quinze i trenta-quatre anys. Les xifres s'incrementen en tot el món. A Alemanya s'han incrementat en un 25 % en la darrera dècada. A França s'observa, com en el cas de la toxicomania, una veritable nacionalització del fenomen. Totes les zones geogràfiques: rural, urbana i mixtes, estan afectades.

5. El diagnòstic suggereix directament un llistat de símptomes que exclouen les capacitats de la persona. El diagnòstic com a eina és neutre però s'hauria de qüestionar el seu ús en ocasions indiscriminat i inadequat.

CONSUM DE TÒXICS: *UN MISSATGE PER AL MÓN*

[...] La última raya de coca
Ensuciaba un espejo volcado
Y en el suelo gotas de sangre
Porque un grumo te ha cortado
Dime cómo ves el mundo
Exiliado en cada lavabo,
Contando cada minuto,
Administrándote los gramos
Dime cómo ves mi cara
Desde tus ojos desquiciados
Dime cómo huele el viento
Desde tu tabique blanco [...]

ESTOPA, *Exiliado en el lavabo*

Segons Roquefort, l'adolescent entén que la droga forma part de l'economia social, la qual cosa només permet una circulació en el pla «simbòlic». Ell prova altres maneres relacionades amb allò «real». En aquest sentit la droga s'associa a la fuga i al suïcidi. El desarrelament simbòlic amb l'altre deixa l'adolescent enfrontat a un món ni imaginable, ni simbolitzable on es precipita cap al passatge a l'acte.

Un passatge a l'acte representat pel consum de tòxics, fruit del buit social, de la manca de paraula que transita la possibilitat cap al pla simbòlic, de la deficient salut social.

De manera insistent es col·loca l'accent sobre el consumidor silenciament altres temàtiques socials de rellevància en relació amb les drogues. La droga *mata*, ens diuen, i la pobresa engreixa les butxaques d'una minoria, pensem alguns. «Sigui per a eliminar guerrilles incòmodes, sigui per a conquerir el poder, sigui per a cohesionar la societat amb una proposta de croada moral, les drogues sembla que continuaran sent la tapadora, el subterfugi, la coartada de molts altres assumptes. [...] Aquest afer ha emmascarat moltes altres dificultats socials, ha servit per a carregar sobre un boc expiatori simbòlic moltes de les tensions de les nostres societats, del nostre conviure. Sense el toxicòman i la droga, a qui donarem la culpa de tot allò dolent que ens passa? Ja hem pogut comprovar els desplaçaments cap a altres persones *diferents*. Repensar el discurs sobre les drogues ens obliga a construir nous discursos sobre *els culpables* dels nostres mals socials» (Funes i Sedó, 2000, p. 15).

Antídots contra el dolor mental o patiment psíquic? El sofriment psíquic és propi del moment evolutiu de l'adolescent i per tant indispensable per al seu creixement. L'adolescent pot iniciar en les drogues la recerca d'un objecte que facilitarà la fantasia omnipotent de no patir. Societat indolora?⁶ «La subjectivitat de la nostra època es caracteritza per una al·lèrgia al més mínim dolor, d'aquí el consum *in crescendo* de psicofàrmacs [...]. Hi ha una voluntat permanent d'allisar qualsevol rugositat que produeixi malestar» (Moya i Tello, 2002, p. 50-51). La intolerància al dolor constitutiu de la mateixa existència ha conduït en massa ocasions a la sobreprotecció. Les petites pèrdues, els sentiments depressius i les decepcions formen part del quotidià vital de l'adolescent, unes situacions que requereixen de la proximitat i acompanyament de l'adult en termes de maximitzar la seva autonomia.

La constitució de l'autonomia en l'adolescència té a veure amb la participació en situacions de risc; «un posar-se a prova». Respecte a això, s'ha de pensar que suprimir tots els riscos és debilitador.⁷ Els adolescents tornen a trobar el risc en qualsevol altre lloc al seu abast. Funes (1996) planteja que la idea de tranquil·litat i la idea de control són contràries a la mateixa condició d'adolescent. L'educació ha de permetre a l'adolescent poder tenir vivències, malgrat que aquestes estiguin envoltades de risc i patiment; han de ser experimentades per ell. D'aquesta manera l'adolescent genera mecanismes «d'autoprotecció» que li permeten madurar i aprendre. Els entorns hiperprotectors limiten aquestes possibilitats i, per tant, limiten les possibilitats de creixement.

Tractar l'adolescent com a subjecte autònom significa responsabilitzar-lo. En aquest sentit la sobreprotecció està vinculada a l'anomia i desresponsabilització social que pateixen els joves. En paraules de Fize (2001), es tracta de fomentar una responsabilitat activa, que transformi l'adolescent en un actor social amb tots els drets i que li permeti participar en la construcció del món.

La informació no sembla tenir gaire a veure amb les immersions dels joves en situacions de risc. Es difonen campanyes publicitàries diverses basades en el bombardeig, una allau informativa que no deixa lloc per a la seva reelaboració.

6. «S'imposa la idea d'una vida indefinida, sense riscos i sense desgràcies, sense allò que Habermas va anomenar la negativitat de l'existència» (Yves Michaud, citat a les conclusions del Congrés 2002, p. 51).

7. Pitjor que les possibles *situacions de risc* on se sumergeix l'adolescent són l'absència de situacions educatives, perquè, recordem-ho, les situacions de crisi generen aprenentatge, mobilitzen recursos en el subjecte que li permeten desenvolupar-se com a subjecte autònom. Les basses d'oli són marcs sobreprotectors que maten l'educabilitat de l'altre.

La informació no evita l'exposició a la conducta *límit*, ja que aquesta és constitutiva de la mateixa adolescència.⁸

Fuga adolescent? Fuga social? «Per què no considerar la multiplicitat d'exclusions personals com una deserció social característica?» (Fize, 2001, p. 74). Les fugues són un missatge per al món, ens diu l'autor.

Fuga social? Exclusió dels adolescents, desresponsabilització social, problematització de l'adolescent, fuga de responsabilitats parentals, desigualtat social, precarietat laboral, manca d'habitatges, sistema escolar inadequat, exclusió de la diferència, fuga moral i ètica. Fuga de l'adolescent? Absentisme escolar, *fugues* de les llars, fugues de la realitat: estats prepsicòtics o trastorns límits de personalitat, consum de tòxics... Es tracta d'un sistema social que promou les conductes evasives? *Escapa't*, aquesta és la consigna per a totes i tots els ciutadans immersos en una vida precipitada que no té temps per als més joves.

ADOLESCENTS DE MARCA

La desresponsabilització social que pateixen els adolescents, la manca de reconeixement sobre els seus drets i deures, obre l'interrogant sobre l'espai social que se'ls assigna. Aquesta negació d'identitat social s'estén a tots els àmbits? Aquesta postadolescència que està apareixent, fruit del postmodernisme, té alguna utilitat per a algú?

«Només cal llegir la publicitat que està en circulació per entendre l'interès que [els comerciants] hi troben. Com si la funció econòmica de l'adolescència fos inversament proporcional al lloc que té reservat a la ciutat [...]» (Huerre *et al.*, 1997, p. 242). Segons aquest autor, persones que tenen entre quinze i vint-i-quatre anys posseeixen un important poder adquisitiu, i el 48 % disposa d'un compte corrent. Els mitjans de comunicació i la publicitat exploten tant la influència que els adolescents tenen sobre els seus pares, com l'autosuggerició d'aquests per tal que comprin el «millor» producte per al seu fill. És l'adolescència una invenció del mercat? Atesos els interessos econòmics que genera el seu consum, és lògic que algú s'interessi a perllongar al màxim aquesta etapa del

8. Un article publicat a *La Vanguardia* per L. Izquierdo (2003) assenyala la paradoxa de la qüestió: els joves menors d'edat porten a terme comportaments extrems com són la conducció sota els efectes de l'alcohol i el consum de drogues, essent força conscients del que això implica. Només un 12 % dels enquestats va dir que no estava totalment informat i un 2 % va afirmar estar mal informat sobre les drogues, els seus efectes i els problemes associats. La resta es va declarar suficientment informat respecte al tema. A més, un de cada cinc escolars va confessar haver conduït sota la limitació d'haver ingerit alcohol o haver viatjat en el vehicle d'algú que es trobava en aquesta situació.

desenvolupament. Retardar l'entrada a l'edat adulta suposa generar més «riqueza» per a alguns i desconcert per a altres.

Lloret (1997) explica que el mateix procés existencial queda parcialitzat en una adscripció a grups d'edat que marca determinades pràctiques quotidianes, certes possibilitats socials i en definitiva una imatge pertinent o impertinent que han d'assumir.

Consumir o consumir-se en l'anhel de comprar? Els publicistes juguen amb el desig de diferència i originalitat dels adolescents i paradoxalment acaben homogeneïtzant. Llancen productes al mercat dissenyats per subratllar aquesta suposada diferència, provant d'inventar productes fets a mida. El consum és reeixit atès el conformisme generalitzat davant d'una oferta inesgotable: mòbils, productes d'estètica, roba, cantants, esportistes i altres icones que generen interessos econòmics.

Fize apunta que la cultura adolescent manifesta tres formes de relació: amb l'espai, el temps i el cos. Pel que fa a aquest darrer intenten posseir-lo imprimint-hi algunes marques; a través d'aquesta pràctica l'adolescent acompanya la metamorfosi del seu propi cos. El pas de la infantesa a l'adulesa provoca la pèrdua del cos infantil i per tant l'adolescent ha de fer un procés que en aquest cas és doble: la pèrdua del cos infantil i l'enfrontament de la sexualitat adulta. Aquesta rellevància del cos en els joves ha estat aprofitada i explotada per la indústria de la bellesa. Un culte al cos que cosifica els joves i en especial les noies. Amb l'ideal de bellesa actual, la readaptació dels adolescents als canvis corporals s'acaba convertint en un impossible, en un constant rebuig al propi cos i un consum desorbitat de determinades pràctiques i productes. Segons Celis (2003), els extrems d'aquesta obsessió pel cos tenen els seus efectes més devastadors als EUA, la qual cosa provoca que abans dels onze anys un 80 % de les noies s'hagin posat a règim almenys una vegada, que un 15 % de les adolescents pateixin bulímia i anorèxia cròniques i que més del 50 % creguin que tenen problemes de sobrepès encara que no els tinguin.⁹

9. Lisa, de tretze anys, explica que: «hay demasiada presión por parte de la gente de nuestra edad. No es presión relacionada con drogas o cigarrillos, sino con el hecho de que todos tenemos que tener el mismo aspecto. Es como si todos tuviéramos que pertenecer a la misma marca [...] y eso es muy duro, sobre todo para los que no tenemos el tiempo o la paciencia de gastarnos cincuenta dólares en un par de calcetines de marca [...]. Tienes que ser una chica *Edina* (fa referència a una població de Massachusetts on ella viu), delgada, que es como todos piensan que debería ser una joven aquí. Si no eres así, a nadie le gustas». Lisa, quien habla, no es así. No está delgada, ni viste como sus compañeras de clase. Y esa sensación de no pertenecer al grupo le impide ser completamente feliz. Como le ocurre a millones de adolescentes estadounidenses, que luchan cada día frente al espejo contra una imagen de sí mismas que no es la que venden los anuncios de las revistas, ni la televisión, ni de las películas, ni Internet» (B. Celis, 2003, p. 36).

La societat del *benestar* i del consum promou models molt idealitzats culturalment i socialment en relació amb el mateix adolescent, tot generant expectatives difícilment assolibles. S'accentua el consum per aconseguir immediatament els desigs i es propicia l'exigència de satisfer una elevada demanda d'objectes materials. «Els nens i adolescents s'han convertit en grups de consum bombardejats pels mitjans de comunicació, fins al punt que tenir és un signe d'identitat que el reafirma en el seu grup de pertinença i no tenir pot ser viscut com sentir-se fora del grup, per tant marginat. Si fa uns anys era tenir una determinada cosa, ara és tenir constantment allò últim que s'anuncia» (Casalé, Palau i Mañé, 2002, p. 85). Aquesta situació propicia el canvi en l'escala de valors. En aquest sentit el fonamentalisme neoliberal s'ha encarregat d'universalitzar una ètica de màxims dictada pel *déu-mercado*.

«Compra i seràs feliç», «compra i seràs valorat», aquests són els eslògans actuals per a totes i tots. El pas d'objecte a subjecte de consum està servit: nous consumidors emergeixen amb noves *necessitats* de compra.

I EN BOIG EM CONVERTIREN

Y me puse a volar en un viaje para locos
Con el tren de aterrizaje de un lado para otro
Y abrí mi corazón de dentro para fuera
Y me dejé llevar por la llama de una vela
Salí a volar hacia un lugar por descubrir
Salí a buscar algo de sol y agua de mar
Y en loco me convertí

JARABE DE PALO, *Viaje para locos*

La invenció recent de l'adolescència en el nostre sistema social ens duu a subratllar que la seva especificitat neix de la dimensió social i cultural. En aquest sentit, és tan relativa com ho són les mateixes pautes culturals. Un sistema determinat d'organització social amb unes característiques concretes produeix i inventa formes de comportament i expressió que en la seva perversió titlla de «patològiques», «delictives», «violentes» i «antisocials». Són aquestes característiques socials promotores d'un naixent conflicte en l'adolescència?

L'anomenada crisi de l'adolescència consisteix en una mera invenció social per ocultar la dominació de la classe adulta sobre les joves generacions. Segons Fize (2001), els trastorns són, sense cap mena de dubte, econòmics i socials més

que personals, i es troben en les següents categories: l'atur, la precarietat i el trencament dels vincles socials.

L'adolescència apareix sovint com un «moment de bogeria» (Roquefort, 1995, p. 163). En el límit de la «patologia», les característiques generals que posen en joc els adolescents —sobre el cos, la identitat, la integració en el món, la sexualitat— són similars a les psicosis incipients. «Hi ha, doncs, com va dir J. J. Rassial, proximitat entre l'adolescència i la psicosi» (Roquefort, 1995, p. 164). Per a aquest autor, els aspectes més remarcables de la relació entre l'adolescència i la psicosi són els següents:

— La modificació de la realitat: la imatge corporal canvia. El camp perceptiu i la localització espaciotemporal es modifiquen.

— L'obsessió pel cos: la imatge del cos elaborada durant la infància es desborda. Les identificacions d'un mateix es trastornen i l'ordre simbòlic es desorganitza.

— El suïcidi: es tracta d'un acte que es presta a confusió entre els moments paroxístmics d'una crisi adolescent i la psicosi.

— La droga: l'adolescent perd part del «simbòlic» que li havia funcionat durant la infància, ho deixa de banda. Atès que no hi ha simbòlic, no hi ha paraula que posi nom al que li passa, la crisi passa pel «real», pel cos, pel passatge a l'acte.

Atesa aquesta similitud, el diagnòstic és amb freqüència susceptible d'errors; és per aquest motiu que sovint es diagnostica dins la categoria de «border-line»? Estat prepsicòtic que si més no subratlla les característiques limítrofes entre l'adolescència i la psicosi. Val a dir, però, que es tracta de característiques «normals». En aquest cas, s'està patologitzant l'adolescència? Si fenomenològicament els processos de l'adolescència s'assemblen a la psicosi, «s'evitarà doncs tot diagnòstic prematur sabent que l'adolescència és un “temps de bogeria neuròtica” que es relaciona no necessàriament amb la psicosi, sinó amb “la desaparició provisional de les defenses neuròtiques”» (Dolto, citada per Roquefort, 1995, p. 165). Actualment, en nombroses ocasions, els processos de l'adolescència resulten insostenibles per a l'escola i la família. Aquesta insostenibilitat social del desenvolupament «normal» converteix la dinàmica adolescent en patològica. Es desvia, per tant, un problema de consistència social cap a un «problema» subjectiu. Segons Bloss (1996), l'apatia, la rebel·lió, la violència, l'alienació i l'hostilitat són els símptomes generats per un mal funcionament del procés social.

Des d'aquesta disfunció social, qui defineix l'altre en termes «d'anormal», de boig? Els diagnòstics, atès que ja donen una resposta, priven el subjecte d'aquell espai d'interrogació sobre la seva singularitat. El suposat saber sobre l'altre

estanca el subjecte en una previsibilitat d'actes i característiques tipificats prèviament en un sistema diagnòstic. S'etiqueten els problemes vitals com a malaltia mental? El sofriment inherent al creixement humà es considera una psicopatologia?

Actualment es patologitzen comportaments que per les seves característiques són signes d'una crisi necessària per al desenvolupament. Precisament l'absència i no la presència de crisi donaria lloc a una adolescència patològica. La intolerància social per sostenir el malestar en els adolescents dóna lloc a noves definicions: trastorns de conducta, trastorns de comportament, hiperactius, trastorns límits de personalitat, etc. La intolerància al malestar arriba fins al punt de dedicar en els manuals de diagnòstic un grup psicopatològic «sense classificar». Amb aquesta referència a la patologització no neguem l'existència de la patologia però subratllem la necessitat d'una distinció clara entre el que és domini de la psiquiatria i el que s'emmarca dins un desenvolupament propi de l'adolescència. «Afirmar que un fenomen és fruit d'una construcció social no implica, però, que en neguem l'existència real» (Berga, 2003, p. 17). En aquest sentit «quan una situació és definida com a real és real en les seves conseqüències» (Thomas, citat per Berga, 2003, p. 17) i d'aquesta manera les respostes socials que emmalalteixen l'adolescència es tradueixen en un increment d'identificacions respecte a aquestes etiquetes.

Existeix una gran diferència entre saber el nom d'alguna cosa i saber quelcom. Com diu Funes (1996), no es poden dissenyar respostes per als adolescents des de la idea que són un problema, cal fer-ho des de la idea que tenen dret a un procés educatiu. S'ha d'actuar des del dret a créixer i madurar en condicions idònies, no des de l'aparició d'una etiqueta específica.

Quin rol ocupen els malalts mentals? Més concretament quin rol ocupen els adolescents amb psicopatologia? Scheff sosté que la malaltia mental és, com a mínim, un rol social i que la reacció de la societat constitueix, en general, el determinant més important de l'ingrés en aquest rol. Les expulsions continuades, els etiquetats continus, l'assignació de recursos psiquiàtritzants, la negació de la paraula de l'altre suposen respostes de la societat que empenyen l'adolescent a instal·lar-se en un rol que, com a mínim, li serveix per a explicar i justificar la seva conducta i en ocasions anul·lar la seva voluntat de progrés.

Les penúries existencials s'acaben explicant des del discurs «psi» i d'aquesta manera un gruix important del malestar humà acaba ocupant les grades de la psicopatologia. Segons Scheff (1966), el rol proposat per la societat és l'única manera que el subjecte troba per a fer front a la seva situació atès que no s'ofereixen altres vies alternatives. Si molts adolescents assumeixen el rol de malalt mental com a única via possible per a expressar el seu malestar, la funció de l'e-

educació ha de possibilitar un tipus de relació que permeti l'assumpció d'un rol diferent. En aquest sentit els recursos psiquiàtritzants representen el primer obstacle per a realitzar una oferta «alternativa» als discursos «psi».

Els sistemes diagnòstics actuals són en realitat un pronòstic sobre l'educabilitat/ineducabilitat del subjecte. És a dir, l'educació especialitzada, sigui en l'àmbit que sigui, se centra en els límits d'allò humà, de la resta educable, de la resta sana. Qualsevol intent d'inclusió nega l'alteritat i l'estranyesa de l'altre. Per a incloure s'han d'excloure les parts que la comunitat no pot acollir.¹⁰ L'educació per la seva funció canalitzadora de les pulsions humanes sembla abdicar davant una diferència singular. Tot allò que queda fora dels límits de l'educació, el que ella considera ineducable, està vinculat a allò boig, a la necessitat de la clínica?

La integració del subjecte a la comunitat requereix d'una renúncia d'aquelles parts de si mateix «inhumanes»; una renúncia per poder entrar al món d'aquells que l'envolten. Aquest és el preu a pagar per convertir-se en membre de la comunitat. Aquesta renúncia no s'efectua sense resistències. La qüestió en salut mental rau en la diferenciació del que és una natural resistència a la renúncia i el que és una impossibilitat «psicopatològica» d'adequació a les exigències de l'entorn. En educació, la resistència de l'altre és signe de «normalitat». Com diu Meirieu (1995), s'ha d'admetre que el que és *normal* en educació és que la cosa no funcioni, que l'altre es resisteixi, s'amagui o es rebel·li. El que és normal és que la persona que es construeix davant nosaltres no es deixi portar, o fins i tot se'ns oposi, a vegades, simplement per recordar-nos que no és un objecte en construcció sinó un subjecte que es construeix. Es tracta d'una resistència que fàcilment es pot confondre amb un fons ineducable,¹¹ «psicopatològic», una confusió que ens aboca a l'abdicació educativa, a la psiquiàtrització i en definitiva al triomf dels discursos «psi».

10. Per tant estem davant la paradoxa de la normalització: especialització i consideració de la diferència que suposa exclusió social i educativa, *versus* normalització que suposa l'exclusió de la subjectivitat, de l'alteritat. Es tracta d'una paradoxa indissociablement unida als processos educatius de persones amb necessitats especials? En la mesura que la seva especificitat i diferència siguin irreductibles, desapareix la resta educable i passa a ser objecte ineducable.

11. Per a la psicoanàlisi, el límit de l'educació es troba en l'inconscient. Pel que fa a moltes de les resistències que els subjectes mostren, el que Freud anomenava «pulsio de mort», no és res més que aquesta satisfacció a la qual l'ésser humà no està disposat a renunciar encara que li vagi la vida. Aquest és l'autèntic límit de l'educació per la psicoanàlisi, i no perquè l'educació sigui limitada sinó per l'estructura mateixa de la subjectivitat. Per la seva banda, la professora Hebe Tizio afirma el caràcter d'inadaptat de qualsevol subjecte que passa per un procés educatiu, precisament per la impossibilitat de socialització total. Una inadaptació que toca l'inconscient. Es tracta d'un obstacle inabastable per l'educació però paradoxalment fruit d'aquesta. Atès que hi ha hagut un procés socialitzador, s'ha produït una resta ineducable.

L'augment de diagnòstics en aquesta franja evolutiva exigeix un esforç per a comprendre'n les causes, unes causes que, atesa la dimensió relativa de l'adolescència, se situen en els àmbits social i polític. Malgrat això, s'etiqueta els joves sota eufemismes psiquiàtrics. L'adult estandarditzat, espantat per l'estranyesa de l'altre, incapaç de comprendre la diferència, llegeix erròniament els actes adolescents, diagnostica i desplaça el problema. L'etiqueta serveix per a delimitar un conjunt de no homologables a la mitjana estàndard, per a crear la il·lusió de suposada normalitat d'aquell qui etiqueta, per a convertir en bojós els etiquetats i així confirmar la seva conflictivitat i anormalitat. Les lectures que s'han fet dels comportaments adolescents han creat problemes inexistents.

En definitiva, qüestionem explícitament el pressupte embogiment dels adolescents i els supòsits que el sostenen. Es tracta d'un interrogant inconclús, infinit en la seva presència pedagògica, és a dir una pregunta sobre la subjectivitat de l'altre *diferent* que deixa el marge necessari per a l'adveniment de l'adolescent. Parafrasejant Roquefort (1995), la nostra reflexió amb relació a l'adolescència intenta incorporar l'interrogant sobre el saber del «bé» de l'altre. Ens desprem d'una posició de saber i incorporem un no-saber representat per la manca de respostes, per la inexistència de solucions màgiques a l'actual «proble-màtica» adolescent. Amb quin dret i en nom de quin saber pretenem conèixer qüestions sobre el subjecte més que ell mateix? En definitiva tractem d'oferir unes condicions reflexives que garanteixin la presència dels elements necessaris per a l'evolució subjectiva d'aquest altre i per aquest altre.

«[...] la enfermedad no tiene realidad y valor de enfermedad más que en una cultura que la reconoce como tal» (Foucault, 1988, p. 83).

BIBLIOGRAFIA

- ABERASTURY, A.; KNOBEL, M. *La adolescencia normal: Un enfoque psicoanalítico*. Buenos Aires: Paidós, 1970.
- ÀLVAREZ, X.; PIÉ, A. «Acompanyament educatiu a persones amb malaltia mental». *Revista Catalana de Pedagogia*, núm. 2 (2003), p. 47-58.
- AROMÍ, A. «¿De dónde parte el psicoanálisis?». A: TIZIO, H. [coord.]. *Reinventar el vínculo educativo: aportaciones de la pedagogía social y del psicoanálisis*. Barcelona: Gedisa, 2003, p. 119-136.
- BARDÓN, C.; VILÀ, F. «El trastorn mental greu en la infància i l'adolescència dins l'assistència psiquiàtrica i psicològica en els àmbits escolar i social». A: *Actes del Grup de Treball 2. I Congrés Català de Salut Mental del Nen i l'Adolescent*. Barcelona, 15-16 novembre 2002. P. 98-107.

- BERGA, A. «La violència: problema o símptoma? Una mirada sociològica». *Educació Social: Revista d'Intervenció Socioeducativa*, núm. 23 (2003), p. 11-21.
- BORJA, G. *La locura lo cura*. Vitòria: La Llave, 1995.
- BLOSS, P. *La transición adolescente*. Buenos Aires: Amorrortu, 1996.
- CAPDEVILA, M. «La llei 5/2000 en l'àmbit de protecció a la infància i adolescència: un projectil dirigit a la línia de flotació». *Educació Social: Revista d'Intervenció Socioeducativa*, núm. 18 (2001), p. 25-36.
- CARDÚS, S. *El desconcert de l'educació*. Barcelona: La Campana, 2000.
- CASALÉ, D.; PALAU, M.; MANÉ, M. «Infància, adolescència, societat i salut mental». A: *Actes del Grup de Treball 6. I Congrés Català de Salut Mental del Nen i l'Adolescent*. Barcelona, 15-16 novembre 2002. P. 82-97.
- CASPAR, P. *L'accompagnement des personnes handicapées mentales*. París: L'Harmattan, 1994.
- CASTILLO, G. *Cautivos en la adolescencia*. Barcelona: Oikos-Tau, 1997.
- CELIS, B. «O guapas o nada». *El País Semanal*, núm. 405 (31 agost 2003).
- CEVASCO, R. «Modernidad femenina y su incidencia en la estructura familiar». *Revista l'Interrogant* [Barcelona: Fundació Nou Barris], núm. 2 (1999), p. 9-14.
- COMAS, M.; FUNES, J. *Educadores i educadors de carrer: de l'opció ideològica a l'opció tecnicometodològica*. Barcelona: Fundació Jaume Bofill, 2001.
- CORDÍ, A. *Los retrasados no existen*. Buenos Aires: Nueva Visión, 2000.
- DOLTO, F. *La causa de los adolescentes*. Barcelona: Seix Barral, 1990.
- DURKHEIM, E. *Educació i sociologia*. Barcelona: Eumo, 1991.
- ERIKSON, E. H. *Identidad, juventud y crisis*. Madrid: Taurus, 1980.
- FIZE, M. *¿Adolescencia en crisis? Por el derecho al reconocimiento social*. Buenos Aires: Siglo XXI, 2001.
- FOUCAULT, M. *Enfermedad mental y personalidad*. Buenos Aires: Paidós, 1988.
- *Historia de la locura en la época clásica*. Madrid: Fondo de Cultura Económica, 1997, vol. I.
- FREUD, S. (1930). *Obras completas*. Vol. XXI: *El malestar en la cultura*. Buenos Aires: Amorrortu, 1990.
- (1936). *Obras completas*. Vol. XXII. Buenos Aires: Amorrortu, 1991.
- FUNES, J. «Necesidades de los adolescentes en situación de riesgo social». *Educació Social: Revista d'Intervenció Socioeducativa*, núm. 2 (1996), p. 20-32.
- «Com treballar per evitar la institucionalització». *Educació Social: Revista d'Intervenció Socioeducativa*, núm. 12 (1999), p. 10-18.
- «Dossier per a treballar el tema "Els nois i les noies adolescents i el territori escolar"». Barcelona: Fundació Pere Tarrés, 2000. [Material fotocopiats]
- FUNES, J.; SEDÓ, C. «Usos de drogues: realitats actuals i preocupacions futures». *Educació Social: Revista d'Intervenció Socioeducativa*, núm. 14 (2000), p. 14-25.
- GARDOU, C. *Connaître le handicap, reconnaître la personne*. Ramonville Saint-Agne: Érès, 2002.
- GUOFFMAN, E. *Estigma: La identidad deteriorada*. Buenos Aires: Amorrortu, 1989.

- GÓMEZ, C.; ZAPATA, R. *Psiquiatría, salud mental y trabajo social*. Cadis: Eunate, 2000.
- GONZÁLEZ, E. «Concepto actual de locura y las nuevas formas de tratamiento». *Revista El Rayo que no Cesa*, núm. 4 (2002), p. 5-17.
- HUERRE, P.; PAGAN-REYMOND, M.; REYMOND, J. M. *L'adolescence n'existe pas*. París: Odile Jacob, 1997.
- IZQUIERDO, L. «Baja el alcohol pero sube el porro». *La Vanguardia* (24 juliol 2003).
- KAPLAN, L. *Adolescencia: El adiós a la infancia*. Barcelona: Paidós, 2000.
- KORFF-SAUSSE, S. *D'Oedipe à Frankenstein: Figures du handicap*. París: Desclée de Brouwer, 2001.
- LARROSA, J.; PÉREZ DE LARA, N. [et al.]. *Imágenes del otro*. Barcelona: Virus, 1997.
- LEMAY, M. «La identidad del "educador especializado"». *XIIè Congrès de l'A.E.I.J.* Nova York, 1990. [Material fotocopiado del Màster en intervenció socioeducativa en menors en risc social. URL]
- LLORET, C. «Las otras edades o las edades del otro». A: LARROSA, J. [et al.]. *Imágenes del otro*. Barcelona: Virus, 1997, p. 11-20.
- LUTTE, G. *Liberar la adolescencia*. Barcelona: Herder, 1991.
- MEIRIEU, P. *Frankenstein educador*. Barcelona: Laertes, 1998.
- *La opción de educar*. Barcelona: Octaedro, 2001.
- MOYA, B. «La nostra societat no estima els seus joves». *Avui* (11 octubre 2003).
- MOYA, J.; TELLO, C. «Prevenió i treball en xarxa». A: *Actes del Grup de Treball 4. I Congrès Català de Salut Mental del Nen i l'Adolescent*. Barcelona, 15-16 novembre 2002. P. 46-57.
- NÚÑEZ, V. *La educación en tiempos de incertidumbre: Las apuestas de la pedagogía social*. Barcelona: Gedisa, 2002.
- «La pedagogía social i algunes de les seves principals aportacions als professionals i institucions de l'àmbit de la justícia juvenil». *Papers d'Estudis i Formació*, núm. 11 (1992), p. 17-22.
- PÉREZ DE LARA, N. *La capacidad de ser sujeto*. Barcelona: Laertes, 1998.
- RASSIAL, J. J. *El pasaje adolescente: De la familia al vínculo social*. Barcelona: Serbal, 1999.
- ROUSSEAU, J. J. *Emili o de l'educació*. Barcelona: Eumo, 1989.
- ROQUEFORT, D. *Le rôle de l'éducateur: Education et psychanalyse*. París: L'Harmattan, 1995.
- SANTAMARÍA, E. «Del conocimiento de propios y extraños». A: LARROSA, J. [et al.]. *Imágenes del otro*. Barcelona: Virus, 1997, p. 41-58.
- SCHEFF, T. *El rol de enfermo mental*. Buenos Aires: Amorrortu, 1966.
- SESTON, Y. *Une écoute particulière*. Niça: Z'éditions, 2000.
- SUPINO-VITERBO, V. *El niño mal amado*. Madrid: Acento, 2001.
- SZASZ, T. *El mito de la enfermedad mental: Bases para una teoría de la conducta personal*. Buenos Aires: Amorrortu, 1961.
- *La fabricación de la locura*. Barcelona: Kairós, 1974.
- *Libertad fatal. Ética y política del suicidio*. Barcelona: Paidós, 1999.
- VAN GENNEP, A. *Los ritos de paso*. Madrid: Taurus, 1986.